

เกษตรพันธะสัญญากับโอกาสการพัฒนาของเกษตรกรรายย่อย¹

นุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล² พงศชัย ยิบมันตะศิริ ช่อผกา ม่วงสุข และ ประทานทิพย์ กระมล

บทคัดย่อ

เกษตรพันธะสัญญาได้กลายเป็นนโยบายของรัฐที่สนับสนุนให้ภาคเอกชนเข้ามามีบทบาทในการจัดการด้านการผลิตและการตลาดแบบบูรณาการ โดยบริษัทเอกชนสนับสนุนปัจจัยการผลิต การตลาดและการประกันราคา พร้อมทั้งจัดหาแหล่งเงินทุนจากภาครัฐ ในขณะที่มีหลายฝ่ายได้ตั้งข้อสังเกตว่าในระบบเกษตรพันธะสัญญาเกษตรกรมักจะมีสถานะเป็นแรงงานรับจ้าง โดยที่บริษัทไม่จำเป็นต้องรับผิดชอบต่อสวัสดิการและไม่ต้องลงทุนด้านที่ดิน งานวิจัยนี้ได้ศึกษาระบบเกษตรพันธะสัญญาในระบบการผลิต ข้าวโพดหวาน การปลูกอ้อย การเลี้ยงไก่ สุกร และการเลี้ยงปลาในกระชังในภาคเหนือ ตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคกลางและภาคใต้

ผลการศึกษาพบว่า เทคโนโลยีการผลิต วัสดุการผลิต และเวชภัณฑ์ ถูกกำหนดโดยบริษัทโดยเฉพาะเกษตรพันธะสัญญาด้านปศุสัตว์และประมง เกษตรกรสามารถเพิ่มทักษะและประสบการณ์ อันเกิดจากการปฏิบัติจริงแต่โอกาสจะพัฒนาและปรับใช้วิธีใหม่ๆด้วยตนเองยังจำกัด เนื่องจาก พันธุ์สัตว์ ปลา และพืช (พันธุ์ไก่ พันธุ์สุกร พันธุ์ปลา ทับทิม ข้าวโพดหวาน อ้อย และยาง) ถูกกำหนดโดยผู้ประกอบการ นอกจากนี้เวชภัณฑ์และอาหารสัตว์ปีก สุกร และประมง ถูกกำหนดโดยผู้ประกอบการเช่นเดียวกัน ดังนั้นเกษตรกรจะได้ผลตอบแทนสูงสุดจะต้องจัดการพันธุ์และสิ่งแวดล้อม เพื่อเกิดผลเชิงทวีคูณ ภายใต้สภาพสิ่งแวดล้อมพร้อมที่สมบูรณ์ การพัฒนาด้านเทคโนโลยีของตนเองและนำมาพัฒนาใช้ในระบบเกษตรแบบมีพันธะสัญญา ยังจำกัดและไม่เปิดโอกาสให้มีการพัฒนาเทคโนโลยีโดยเกษตรกรเองและปัจจัยการผลิตขึ้นกับบริษัทแม้ว่าจะเป็นในรูปแบบสินค้าก็ตาม

นอกจากนี้เจ้าหน้าที่องค์กรของรัฐ ยังไม่สามารถทำให้การสนับสนุนด้านข้อมูลที่ช่วยสนับสนุนด้านการตัดสินใจกับเกษตรกรด้านการผลิตโดยเฉพาะในพืช รวมถึงการตัวกลางในการทำธุรกิจเกษตรระหว่างเกษตรกรและบริษัทซึ่งเกษตรกรยังคงดำเนินการธุรกิจเองประกอบกับการขาดทักษะด้านการบริหารจัดการฟาร์มและการลงทุนของเกษตรกร ถึงแม้ว่าการรวมกลุ่มจะสามารถสร้างมิติเกษตรในรูปแบบใหม่ๆ แต่กระบวนการเรียนรู้ของเกษตรกรมีความสำคัญต่อความยั่งยืนในอนาคตของเกษตรกรรายย่อยต่อการทำเกษตรพันธะสัญญาที่เกษตรกรตกเป็นในสภาพเปราะบางที่ขาดการต่อรองกับบริษัทได้ นอกจากนี้ ซึ่งภายใต้ข้อจำกัดเหล่านี้ถ้าไม่ได้รับการแก้ไขก็ยากที่นำไปสู่ความยั่งยืนและนำไปสู่นโยบายการแก้ไขปัญหาความยากจนของเกษตรกรรายย่อยโดยเฉพาะภายใต้ระบบเกษตรพันธะสัญญา

คำสำคัญ: เกษตรพันธะสัญญา contract farming เกษตรกรรายย่อย

¹ สนับสนุนงานวิจัยโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.) ภายใต้แผนงานสร้างเสริมสุขภาพแรงงานนอกระบบในภาคเกษตร

² ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

บทนำ

เกษตรกรพันธะสัญญา ได้แสดงให้เห็นประสิทธิภาพของกระบวนการของสถาบันเพื่อสร้างกำไรและลดต้นทุนการดำเนินงาน บริษัทคู่สัญญาได้ให้การสนับสนุนปัจจัยการผลิต เครดิต และการให้ข้อเสนอแนะด้านเทคนิค ตลอดจนด้านการตลาด ในทางกลับกัน เกษตรกรทำการผลิตตามสัญญาทั้งปริมาณและคุณภาพของสินค้าเกษตร และขายสินค้านั้นแก่บริษัทตามราคาประกันของบริษัท

ข้อตกลงระหว่างเกษตรกรผู้ผลิตและบริษัท มีทั้งการทำสัญญาปากเปล่าหรือการทำหนังสือสัญญาว่าผู้ผลิตสินค้าตามเงื่อนไขและข้อตกลงต่างๆของบริษัทผู้รับซื้อสินค้าและ บริษัทผู้รับซื้อจะรับซื้อสินค้าของเกษตรกรตามเงื่อนไขข้อตกลงตามสัญญา (Roy, 1972; Glover and Kunsterer, 1990; Grosh, 1994) อย่างไรก็ตามมีผู้กล่าวว่าเกษตรกรพันธะสัญญา ได้เปิดโอกาสการสนับสนุนของสถาบันการเงินผสมผสานระหว่างด้านการตลาดและหน่วยงานแนวตั้ง (Grosh, 1994; Key and Runsten, 1999) นอกจากนี้ เกษตรพันธะสัญญา มีความหลากหลายในการเชื่อมประสานกิจกรรมก่อเกิดผลด้านเศรษฐกิจระหว่างเกษตรกรผู้ผลิตและบริษัทที่ทำสัญญาซื้อขาย ดังจะพบว่ามีการสนับสนุนซึ่งกันและกัน ในบางกรณีของการจัดการห่วงโซ่อุปทาน (supply chain) ในสินค้าเกษตรบางประเภท (Hobbs, 1996).

รูปแบบการทำสัญญาในวิธีการรับซื้อทางตรงและทางอ้อม และควบคุมกระบวนการผลิตตลอดจนการเหนี่ยวโน้มนำด้านตัดสินใจโดยไม่จำเป็นที่บริษัทต้องมีพื้นที่เองในการผลิต ปัจจัยที่เป็นเอกลักษณ์และชัดเจนของการทำเกษตรกรพันธะสัญญา คือการรับประกันการใช้ที่ดินของครัวเรือนเกษตรกรและแรงงานของเกษตรกรผู้ผลิตสินค้าเกษตรภายใต้เงื่อนไขและการควบคุมของบริษัทธุรกิจ ถึงแม้ว่าการทำสัญญาระหว่างเกษตรกรผู้ผลิตและบริษัทผู้รับซื้อหลายลำดับ แต่สิ่งทีถือว่าเป็นลักษณะที่สามารถพบเห็นโดยทั่วไป ได้แก่เกษตรกรผู้ผลิตปฏิบัติตามวิธีการของบริษัทแลกเปลี่ยนกับการประกันด้านการตลาดของบริษัท ซึ่งบริษัทได้จัดให้มีพนักงานภาคสนามของบริษัทให้คำปรึกษาแนะนำเทคนิควิธีการจัดการและ การใช้ปัจจัยการผลิตแก่เกษตรกรผู้ผลิต รวมถึงการรับซื้อสินค้าโดยบริษัทจะรับซื้อตามราคาที่ตั้งไว้ตามคุณภาพของสินค้า ส่วนหน้าที่ของเกษตรกรผู้ผลิตเป็นการจัดการด้านหาพื้นที่ผลิตและจัดการด้านแรงงานในการผลิต Watts (1990) ได้รวบรวมรูปแบบของการทำเกษตรกรพันธะสัญญาในประเทศที่กำลังพัฒนาใน 3 รูปแบบ 1). ขนาดใหญ่ รวมศูนย์ รัฐเป็นเจ้าของ ซึ่งมีสมาชิกผู้ผลิตเป็นพันรายและมีศูนย์กลางในการแปรรูป 2). การทำสัญญา แรกเริ่มกับผู้ผลิตรายใหญ่หรือผู้มีทรัพยากรเพียงพอต่อการผลิต ผู้ที่มีสามารถต่อรองกับรัฐและจัดการด้านแรงงานได้ และ 3). การทำสัญญากับผู้ผลิตรายย่อยระดับท้องถิ่น และพ่อค้าหรือผู้ส่งออก รูปแบบที่พบในประเทศไทยโดยส่วนใหญ่จะเป็นรูปแบบที่สองและสาม และมีความสามารถในการจัดการด้านแรงงานได้

อย่างไรก็ตาม Watts (1990) ได้โต้แย้งว่าการทำเกษตรกรพันธะสัญญาเป็นนำไปสู่ความหมายใกล้กับการสร้างหนี้ ซึ่ง watts ได้ตั้งคำถามไว้ว่าเกษตรกรพันธะสัญญา ทำให้เกิดการแบ่งแยกเกษตรกรยากจนและเกษตรกรที่มั่งคั่งหรือไม่? เนื่องจากบริษัทสนใจดำเนินธุรกิจกับผู้ที่มีที่ดินและปัจจัยการผลิต ซึ่งแตกต่างจากเกษตรกรที่ยากจนไม่มีที่ดินทำกินและข้อจำกัดในปัจจัยการผลิต (Little and Watts, 1994) นอกจากนี้ภายใต้เงื่อนไขใดบ้างในการทำเกษตรกรพันธะ ที่เกษตรกรผู้ทำผลิตภายใต้สัญญามีสิทธิที่จะให้เสนอแนะและปรับเปลี่ยนสัญญาให้เหมาะสม ตลอดจนการจัดการ? รวมถึงคำถามที่ว่าเกษตรกรพันธะสัญญา ได้แสดงให้เห็นถึงรูปแบบง่ายต่อการปรับเปลี่ยนการควบคุมภายใต้ความสัมพันธ์ในเครือข่ายใหม่หรือไม่? คำถามเหล่านี้ถ้าพิจารณาให้ดีจะพบช่องว่างของการทำเกษตรกรพันธะสัญญานั้นจำเป็นต้องให้ความสำคัญและแก้ปัญหาอย่างจริงจัง

รัฐบาลไทยได้ในปัจจุบันรัฐบาลได้สนับสนุนบริษัทข้ามชาติในระดับนโยบายในการขยายฐานการผลิตทั้งภายในประเทศและประเทศใกล้เคียงมาตั้งแต่ปีคศ 1976 ซึ่งได้ขยายการให้มีการทำเกษตรพันธะสัญญา อย่างต่อเนื่องจากนโยบายที่ต้องการลดปัญหาความยากจนโดยเปิดโอกาสให้แก่เกษตรกรเข้าถึงตลาดและได้รับรายได้ที่แน่นอน แต่อย่างไรก็ตามการทำ เกษตรพันธะสัญญายังมีช่องว่าง เช่น การเสียโอกาสและความไม่เท่าเทียมที่เกิดต่อเกษตรกร ตัวอย่างเช่นผลประโยชน์ในระยะยาวตัวอย่างเช่น การสูญเสียความอุดมสมบูรณ์ของดินในการปลูกข้าวโพด โอกาสในการต่อรองในพันธะสัญญา ความเสี่ยงที่เกิดจากเทคโนโลยีการผลิตของบริษัทเนื่องจากพันธุ์พืชอ่อนไหวต่อสิ่งแวดล้อม และการผูกขาดอาหารสัตว์กับบริษัทของการผลิตสุกร การเลี้ยงปลาจากบริษัทที่ควบคุมด้านราคา ซึ่งไม่มีกรกล่าวถึง และไม่มีการทำกรสนับสนุนให้เกิดการวิจัยควบคู่การทำงานร่วมกับบริษัท จากหลายงานวิจัยพบว่าการผลิตภายใต้เกษตรพันธะสัญญามีการใช้แรงงานเข้มข้นทั้งแรงงานเกษตรกรหญิง และเด็ก เมื่อเมื่อเปรียบเทียบผลตอบแทนต่อหน่วยแรงงานต่ำกว่าการออกไปทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตร

งานวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อประเมินผลของการทำเกษตรแบบมีพันธะสัญญากับเกษตรกรรายย่อยใน 5 กรณีศึกษาโดยมีคำถามหลักงานวิจัยว่า อะไรที่ทำให้เกษตรกรอยู่รอดและสำเร็จภายใต้การทำเกษตรแบบมีพันธะสัญญา งานวิจัยนี้ได้นำแนวคิดด้านทุนทางสังคม (social capital) มาพิจารณา เนื่องจากทุนทางสังคมมีส่วนสัมพันธ์กับขบวนการในการสร้างความเชื่อมั่น (Wu and Pretty, 2004) ซึ่งเหล่านี้ Uphoff (2000) เชื่อว่าเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกจากนี้ นภภรณ์และพิสมัย (2547) กล่าวว่าปรากฏการณ์ทางสังคมที่ น่าสนใจ ยิ่งก็คือชุมชนหลาย ๆ แห่ง สามารถดำรงอยู่ได้จากอดีตถึงปัจจุบันด้วยการปรับเปลี่ยนตนเองให้สอดคล้องหรือเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมและสภาพการณ์ของสังคมรอบ ๆ ตัวที่เปลี่ยนแปลงไป โดยมีการกำหนดกฎเกณฑ์ กติกา บรรทัดฐานของการอยู่ร่วมกันภายในชุมชนขึ้นมาทั้งที่เป็นสิ่ง เดิมและสร้างใหม่ มีระบบความคิด ความเชื่อ ความรู้ ทั้งที่ได้รับการส่งเสริม สะสม สืบทอด สร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่ และการบูรณาการระหว่างสิ่งเดิมกับสิ่งใหม่ให้สอดคล้องกับความต้องการใช้ประโยชน์ของชุมชน สิ่งเหล่านี้ถือได้ว่าเป็น “ทุนทางสังคม” ที่มีความสำคัญยิ่งของชุมชน การศึกษาวิจัยนี้จึงได้ตั้งประเด็นคำถามว่าทุนทางสังคมมีความสำคัญ ต่อการดำรงอยู่และความเข้มแข็งของชุมชนในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันได้มากน้อยเพียงใด ในเกษตรกรที่ทำเกษตรพันธะสัญญา โดยเฉพาะการรวมกลุ่มเพื่อ แลกเปลี่ยนแรงงาน และการจัดการด้านปัจจัยการผลิตร่วมกัน

วิธีการศึกษา/วิเคราะห์

การศึกษาโดยใช้กรณีศึกษา (case study) ใน 5 ระบบการผลิต ได้แก่ 1) การเลี้ยงไก่ของ 4 พื้นที่ ได้แก่ ขอนแก่น บุรีรัมย์ นครศรีธรรมราช และ พัทลุง 2) การเลี้ยงปลาในกระชัง ใน 4 พื้นที่ ได้แก่ มหาสารคาม สุรินทร์ สิงห์บุรี และสุราษฎร์ธานี 3) การเลี้ยงสุกร 2 พื้นที่ ได้แก่ จังหวัด ลพบุรี และ นครศรีธรรมราช 4) การผลิตอ้อย 4 พื้นที่ ได้แก่ จังหวัด ร้อยเอ็ด ลพบุรี (ปลูกอ้อยส่งโรงงาน) และ 5) การผลิตข้าวโพด 1 พื้นที่ในจังหวัดสระบุรี

วิธีการศึกษาหลักใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation) โดยการเข้ามีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆของผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง เป็นวิธีการศึกษาเชิงคุณภาพ ประกอบกับวิธีการต่างๆ เช่น การจดบันทึกข้อมูล การใช้ปัจจัยการผลิตและการจัดการพืช การสำรวจพื้นที่ทางกายภาพ และการศึกษาเชิงปริมาณ การประชุมกลุ่ม และการสัมภาษณ์ด้านเศรษฐกิจครัวเรือนเกษตรกรแต่ละราย เปิดโอกาสนักวิจัยได้เข้ามีส่วนร่วมในบริบทของกลุ่มและเรื่องราวที่สะท้อนภาพความเป็นจริงของกลุ่มและเกษตรกรแต่ละรายที่การเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา รวมถึงการจัดลำดับข้อมูลเชิงคุณภาพที่แม่นยำในการศึกษาเกษตรกรแต่ละราย (White, 1984) และเมื่อนำมาประกอบกับ

ข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เพิ่มประสิทธิภาพและสนับสนุนความสัมพันธ์ของข้อมูลให้เกิดความชัดเจนมากขึ้น (Schwartz and Jacobs, 1979; 45-58) นอกจากนี้ Patton (1990) ได้สนับสนุนวิธีการดังกล่าวช่วยในการอธิบายพฤติกรรมการณ์ที่มีปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อสภาพนิเวศน์ทางสังคม (social ecology) ที่มีผลต่อพฤติกรรมของบุคคลต่อสภาพแวดล้อมที่นำไปสู่พฤติกรรมแสดงออกของแต่ละบุคคลได้อย่างไร ส่วนการวิเคราะห์ผลนั้นประกอบทั้งการอธิบายผลเชิงคุณภาพเพื่ออธิบายภาพรวมระบบการผลิตเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกร

ผลการศึกษา

รูปแบบเกษตรกรพันธะสัญญาในกรณีศึกษา สามารถจำแนกได้ 3 ประเภท

ประเภทที่ 1 บริษัทเอกชนจะทำสัญญากับเกษตรกรเป็นรายบุคคล ซึ่งอาจจะเป็นแบบมีเอกสารหรือว่าด้วยวาจา ซึ่งพบว่าเกษตรกรต้องรวมตัวเป็นกลุ่มเพื่อขอการสนับสนุนสินเชื่อจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) เพื่อประกันความเสี่ยงให้กับธนาคาร เกษตรกรได้รับเฉพาะสินเชื่อ แต่ไม่ได้รับบริการด้านการวิเคราะห์ความเป็นไปได้ทางเศรษฐกิจของกิจการ หรือให้คำปรึกษาด้านการวางแผนการลงทุนจากธนาคาร

ประเภทที่ 2 บริษัทเอกชนทำสัญญาซื้อขายกับสหกรณ์หรือชมรม ซึ่งสหกรณ์หรือชมรมรวบรวมสมาชิกร่วมทำการผลิตให้ได้ปริมาณและคุณภาพตามสัญญา สหกรณ์หรือชมรมเป็นผู้เจรจาผลประโยชน์แทนเกษตรกร ในกรณีศึกษาระบบข้าวโพดหวาน อ.พระพุทธรบาท จ.สระบุรี สหกรณ์และชมรมเป็นผู้จัดการผลประโยชน์ให้กับเกษตรกร เกษตรกรสามารถรวมกลุ่มทำสัญญาซื้อขายและกำหนดราคาด้วยวาจาจากบริษัทแปรรูปข้าวโพดหวานจนประสบความสำเร็จ

ประเภทที่ 3 บริษัทเอกชนทำสัญญาการผลิตและการซื้อขายกับเกษตรกรเป็นรายบุคคล คล้ายกับประเภทที่ 1 แต่โครงการวิจัยได้เข้าไปรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็ง คาดว่าจะสร้างพลังต่อรองให้กับเกษตรกร การเกิดหรือการก่อตั้งกลุ่ม อาจจะไม่ช่วยเกษตรกรโดยตรงในปีแรกๆ เนื่องจากบริษัทเอกชนได้ดำเนินการธุรกรรมกับเกษตรกรเป็นรายๆ แต่การบริหารระดับกลุ่มมีโอกาสลดต้นทุนการผลิต เช่น การเลี้ยงปลาในกระชังของกลุ่มน้ำชี และกลุ่มน้ำมูล

ลักษณะทั่วไปและปัจจัยสนับสนุนและข้อจำกัดระบบการเกษตรพันธะสัญญาผูกพัน

กรณี 1 การเลี้ยงไก่

การเลี้ยงไก่เนื้อและไก่ไข่ใน 4 พื้นที่ ดังนี้ 1.กลุ่มเลี้ยงไก่ ต. บ้านฝื่อ อ. หนองเรือ จ. ขอนแก่น เลี้ยงไก่ในลักษณะทำสัญญารับจ้างเลี้ยงไก่รุ่น ไก่เนื้อ และไก่ไข่ โดย ทำการรับจ้างเลี้ยงไก่รุ่น กับบริษัท ศรีวิโรจน์ รับจ้างเลี้ยงไก่เนื้อ กับบริษัทเบทาโกร และเลี้ยงไก่ไข่แบบประกันราคากับบริษัท ศรีวิโรจน์ เกษตรกรที่เลี้ยงไก่เนื้อลดลงจาก 18 ราย เหลือ 3 ราย ภายใน 4 ปี เนื่องจากเกิดปัญหาใช้หัวตกร และต้องปรับเปลี่ยนมาเลี้ยงไก่ในระบบปิด ซึ่งต้องเพิ่มต้นทุนในการปรับเปลี่ยนระบบการผลิต และไม่มีความมั่นคงเนื่องจากบริษัทสามารถยกเลิกการทำสัญญาได้ทุกเมื่อ และหน่วยงานของรัฐ เช่น ปศุสัตว์ ที่เข้ามาดูแลควบคุมเฉพาะมาตรฐานโรงเรือนแต่ไม่ได้เข้ามาเกี่ยวข้องในการเจรจาต่อรองที่จะสร้างความมั่นใจให้เกษตรกร พบว่าปัจจุบันเกษตรกรหันมาเลี้ยงไก่ไข่เพิ่มขึ้นโดยเฉพาะเกษตรกรที่มีเงินทุนค่อนข้างสูง ส่วนการเลี้ยงไก่เนื้อนั้นเกษตรกรบางส่วนมีความเห็นว่ามีควมยุ่งยากมากขึ้นเนื่องจากบริษัทไม่ได้ทำการจับไก่ให้หมดในครั้งเดียวแต่จะเลือกจับไก่ในขนาดและจำนวนตามความต้องการตลาดซึ่งทำให้เกิดปัญหาไก่ตายได้

2. กลุ่มเลี้ยงไก่ อ. กระสัง จ. บุรีรัมย์

การเลี้ยงโดยใช้โรงเรือนแบบปิด แบบรับจ้างเลี้ยง และประกันราคา เกษตรกรทำการผลิตระบบพันธะสัญญา กับบริษัทขนาดใหญ่ 3 แห่ง ใน 2 รูปแบบ ได้แก่ การเลี้ยงแบบประกันราคากับบริษัทชั้นนำ และการเลี้ยงแบบรับจ้างเลี้ยงกับบริษัทซี.พี. และบริษัทเบทาโกร จากสถานการณ์ใช้วัตถุดิบที่ราคาแพงขึ้นตั้งแต่ปี 2544 ทำให้ฟาร์มเลี้ยงไก่ทุกแห่งต้องปรับระบบการผลิตเข้าสู่ระบบโรงเรือนปิด (E-VAP) ซึ่งเกษตรกรแต่ละรายยังไม่มีความเข้าใจกลไกของโรงเรือนปิด สภาพอากาศไม่ได้เป็นปัญหาในการจัดการ เนื่องจากในระบบปิดสามารถควบคุมอุณหภูมิและความชื้นได้แต่จำเป็นต้องมีทุนจัดการที่สูง การจัดการของเกษตรกรต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีโรงเรือน ปัจจัยการผลิต (พันธุ์ อาหาร เวชภัณฑ์) และการตลาดจากบริษัท ในขณะที่บริษัทได้ประโยชน์จากที่ดิน โรงเรือน ทุนหมุนเวียน และความรู้ประสบการณ์ของเกษตรกร นอกจากนี้เกษตรกรยังเผชิญความเสี่ยงสูงในกรณีของไฟฟ้าดับ และต้นทุนค่าไฟที่เพิ่มขึ้นเป็นปัจจัยหลักของการตัดสินใจของเกษตรกรและความยั่งยืนของระบบ

3. กลุ่มเลี้ยงไก่ บ้านเวาะ ต. สระแก้ว อ. ท่าศาลา จ. นครศรีธรรมราช

เกษตรกรในตำบลสระแก้ว ส่วนใหญ่เป็นชาวสวนมะพร้าว สวนยาง และสวนผลไม้ ประมาณปี 2515 ได้มีพ่อค้าท้องถิ่นแนะนำให้เกษตรกรเลี้ยงไก่ โดยสนับสนุนด้านอาหาร เวชภัณฑ์ และพันธุ์ไก่ เกษตรกรจะได้รับเงินหลังจากพ่อค้าได้จำหน่ายไก่ โดยหักค่าใช้จ่ายการผลิตทั้งหมด เป็นการริเริ่มของเกษตรกรพันธะสัญญาระหว่างเกษตรกรและพ่อค้าท้องถิ่น ในช่วงระยะ 2526-2535 ระบบการเลี้ยงไก่แบบมีพันธะสัญญาจะทำกันระหว่างบริษัทเอกชนในท้องถิ่นกับเกษตรกร โดยบริษัทเอกชนเหล่านี้เป็นตัวแทนจำหน่ายอาหารและเวชภัณฑ์และพันธุ์ไก่ให้กับบริษัทใหญ่ เช่น บริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์ และบริษัทเบทาโกร หลังจากปี 2535 เป็นต้นมา บริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์ และบริษัทเบทาโกร ได้เข้ามาซื้อกิจการของบริษัทเอกชนในท้องถิ่น และได้ขยายการเลี้ยงไก่แบบอุตสาหกรรม จนกระทั่งปัจจุบันระบบการเลี้ยงเป็นระบบปิดตามมาตรฐานของบริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์และเบทาโกร เนื่องจากเกษตรกรในพื้นที่มีประสบการณ์และความชำนาญในการเลี้ยงไก่เชิงอุตสาหกรรม สามารถดัดแปลงระบบปิดให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมซึ่งล้อมรอบด้วยสวนไม้ผล เกษตรกรสร้างความเชื่อมั่นให้กับบริษัทโดยมีช่องว่างระหว่างการเลี้ยงแต่ละรุ่นประมาณ 5-7 วัน กล่าวคือ เกษตรกรสามารถทำความสะอาดเล้าไก่ และรองรับไก่รุ่นใหม่ได้ภายใน 5-7 วัน หลังจากได้จำหน่ายไก่รุ่นแรกออกไป ทำให้จำนวนรุ่นของการเลี้ยงต่อปีมีมากกว่าในพื้นที่อื่นๆ เช่น ในภาคอีสาน ซึ่งมีระยะเวลายาวนานกว่า 3 สัปดาห์ ทำให้จำนวนรุ่นของการเลี้ยงน้อยกว่าที่ควรจะเป็น

4. กลุ่มเลี้ยงไก่ ต. บ้านพร้าว อ. ปาพะยอม จ. พัทลุง

ประกอบอาชีพเลี้ยงไก่เนื้อ ร่วมกับอาชีพอื่นมากกว่าร้อยละ 95 มีสมาชิกรวม 33 รายทำสัญญาเลี้ยงกับ 4 บริษัทในเครือ ซี.พี. และเบทาโกร ได้แก่ ณ. ศิริฟาร์มและเพื่อน เกษตรฟาร์ม ภาคใต้ฟาร์มและ สุพิศฟาร์ม ซึ่งเกษตรกรสลับสับเปลี่ยนทำสัญญาตามความพอใจในเงื่อนไขของบริษัท ระบบพันธะสัญญามีสองระบบ เป็นแบบรับจ้างเลี้ยง ระบบเกษตรกรพันธะสัญญามีสองระบบ ได้แก่ ประเภทแรกเป็นระบบจ้างเลี้ยงโดยเกษตรกรจัดเตรียมโรงเรือนเพียงอย่างเดียว ส่วนบริษัทรับภาระด้านพันธุ์ไก่ อาหาร และเวชภัณฑ์ และให้ผลตอบแทนเป็นรายตัวๆ ละประมาณ 3 บาท เกษตรกรไม่มีความเสี่ยง รายได้ขึ้นอยู่กับความอยู่รอดของไก่ ดังนั้น ถ้าเกษตรกรเป็นผู้ใฝ่รู้ก็สามารถสร้างประสบการณ์และความรู้จากการรับจ้างเลี้ยงไก่เนื้อตัวละ 3 บาทเป็นการพัฒนาสมรรถนะในระยะแรกก่อนที่จะปลีกรตัวเป็นผู้เลี้ยงอิสระ

ประเภทที่สองเป็นระบบประกันราคา โดยเกษตรกรทำธุรกิจกับบริษัทและรับภาระด้านพันธุ์ไก่ อาหาร เวชภัณฑ์และโรงเรือน บริษัทประกันราคาไก่เนื้อก่อนการเลี้ยง และรับซื้อในราคาประกัน ผลตอบแทนเชิงธุรกิจของ

เกษตรกรขึ้นอยู่กับขีดความสามารถด้านความรู้และเทคโนโลยีการเลี้ยง การบริหารจัดการฟาร์ม และวิถีชีวิตการตายของสัตว์ปีก เกษตรกรที่มีความสามารถและเชื่อมั่นกับวิธีการของตนเองก็จะเลือกเลี้ยงประเภทที่สอง ผลการศึกษาพบว่า การเลี้ยงไก่เนื้อร่วมกับบริษัท ณ ศิริฟาร์ม ซึ่งผู้จัดการเป็นนายสัตวแพทย์ ติดตามการทำงานของเกษตรกรอย่างใกล้ชิด มีความผูกพันเชิงสังคมและวิชาการ ได้รับความเชื่อถืออย่างกว้างขวางในกลุ่มสมาชิกความสำเร็จของกลุ่มเลี้ยงไก่บ้านพร้าวเป็นกรณีที่แสดงให้เห็นการทำงานร่วมรับผิดชอบของผู้ประกอบการ เกษตรกร และองค์กรบริหารส่วนท้องถิ่น ในอนาคตประเด็นด้านอาชีพอนามัย การเฝ้าระวังการระบาดของไข้หวัดนก และการปรับปรุงสิ่งแวดล้อมเปิดโอกาสที่จะนำเข้าสู่ภาวะการพัฒนาระดับตำบล เนื่องจากมีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางวิชาการ ธุรกิจ

กรณีที่ 2 การเลี้ยงปลาในกระชัง

1. กลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง บ้านชีเหล็ก อ. กันทรวิชัย จ. มหาสารคาม เป็นกลุ่มผู้เลี้ยงปลาทับทิมและปลานิลในกระชังในแม่น้ำชี ในระยะทางประมาณ 12 กิโลเมตร โดยมีเกษตรกรกว่าร้อยละ 70 ในพื้นที่เลี้ยงปลาในกระชังที่ต้องพึ่งเทคโนโลยีการเลี้ยงจากบริษัททั้งหมด ได้แก่ ลูกปลา อาหารปลา และเวชภัณฑ์ ซึ่งต้นทุนค่าอาหารสูงถึงกว่าร้อยละ 50 ของต้นทุนทั้งหมด อย่างไรก็ตามสมาชิกกลุ่มมีความกระตือรือร้นที่จะพัฒนาการจัดการลดต้นทุนและสำรวจตลาดทางเลือก รูปแบบความสัมพันธ์ของเกษตรกรกับบริษัทเป็นลักษณะที่เกษตรกรพึ่งพิงปัจจัยการผลิตและตลาดกับบริษัทหรือตัวแทนบริษัท ซึ่งเป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่เกษตรกรมีโอกาสจำหน่ายปลาให้กับตัวแทน/ร้านค้าที่ตนซื้ออาหารปลา และปัจจัยการผลิต แต่สามารถจำหน่ายให้กับพ่อค้าชาจรที่เข้ามาติดต่อได้เช่นกัน อย่างไรก็ตามในบางกรณีที่ปลาต้นตลาดตัวแทนหรือร้านค้าดังกล่าวอาจไม่ได้รับซื้อปลาจากเกษตรกรหรือมาจับปลาเข้ามาทำให้เกษตรกรต้องมีค่าใช้จ่ายค่าอาหารปลาเพิ่มขึ้น เกษตรกรมีการปรับใช้วิธีการขนย้ายปลาจากกระชังขึ้นบนท่าปลาที่ทำให้ลดการใช้แรงงาน และลดความเสี่ยงต่ออันตรายในการขนย้ายปลาขึ้นสู่ท่า

2. เกษตรกรเลี้ยงปลาในกระชัง ต.โพธิ์ชนไก่ และต.ไม้ดัด อ.บารงจัน จ.สิงห์บุรี

เลี้ยงปลาในแม่น้ำน้อยเป็นระยะทางหน้าท่าประมาณ 3 กิโลเมตร เป็นผู้เลี้ยงอิสระไม่มีการรวมกลุ่ม โดยเกษตรกรใช้พื้นที่หน้าท่าเลี้ยงปลา มีในระยะ 20 เมตร หรือ ประมาณ 10 กระชัง ระบบการเลี้ยงปลามีการพึ่งพิงด้านเทคโนโลยีการผลิต และจัดการตลาดจากบริษัทหรือตัวแทนบริษัทสูง โดยเฉพาะด้านการผลิต พันธุ์ปลาจากบริษัทรายใหญ่ และอาหารปลาซึ่งเป็นเทคโนโลยีลดย่น้ำได้ เกษตรกรยังไม่สามารถคิดวิธีผลิตใช้เองได้

ตลาดส่วนใหญ่ถูกผูกขาดด้วยกลุ่มบริษัทและพ่อค้าทำให้พ่อค้ารายใหม่หรือเกษตรกรไม่สามารถเข้าจำหน่ายโดยตรงในวิถีตลาดได้ แต่มีเกษตรกรบางส่วนที่สามารถติดต่อกับพ่อค้าหลายรายที่มีตลาดอยู่แล้วเพื่อเลือกจำหน่าย โดยสร้างอำนาจการต่อรองให้กับตนเองได้ ซึ่งเกษตรกรที่สามารถจัดการตลาดได้เองรวมถึง ความสามารถคาดคะเนปริมาณปลาในกระชังได้อย่างแม่นยำ สร้างความเชื่อมั่นกับพ่อค้าด้านคุณภาพปลา

3. กลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง บ้านท่าเรือ ต.ท่าม่วง อ.สตึก จ.บุรีรัมย์

การเลี้ยงปลานิลและปลาทับทิมในกระชังกลุ่มน้ำมูล ที่ต้องพึ่งพิงพันธุ์ปลา เวชภัณฑ์ อาหาร และการตลาดจากบริษัท ซึ่งมีการแข่งขันทางการตลาดที่สูง เกษตรกรมีการวางแผนหาแนวทางในการลดต้นทุน โดยการกำหนดระยะเวลาการเลี้ยงที่เหมาะสม จัดตั้งกลุ่มเพื่อรวมกันซื้ออาหาร ในปริมาณมาก เจรจาประกันด้านตลาดกับบริษัทอาหาร และแสวงหาตลาดทางเลือกความสำคัญ ได้แก่ ฝนแล้งในช่วงเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน ซึ่งหากมีฝนกะทันหันอาจทำให้ปลาช็อกน้ำได้

4. กลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง ต.ท่าทอง อ.กาญจนดิษฐ์ จ.สุราษฎร์ธานี

ด้านอาชีพเกษตรและประมงของชุมชนท่าทองได้พัฒนาจากการประกอบอาชีพทำนาต่อมาการขยายตัวของอุตสาหกรรมนากุ้งทำให้เกษตรกรขายที่นา ซึ่งมีปัญหาเรื่องโรค ตลาดและสิ่งแวดล้อมทำให้การประกอบอาชีพนากุ้งขนาดเล็กไม่สามารถแข่งขันได้จนต้องล้มเลิก เกษตรกรได้เรียนรู้และเห็นการเลี้ยงปลาในกระชังที่อำเภอคอนสัก และที่ตำบลท่าทองใหม่ จ.สุราษฎร์ธานี จึงรวมกลุ่มกันเพื่อช่วยเหลือกันด้านพัฒนาความรู้ วัสดุอุปกรณ์ การจัดหาตลาด ซึ่งเกษตรกรเชื่อว่าการทำนาระดับกลุ่มจะทำให้การเลี้ยงปลาในกระชังมีประสิทธิภาพสูงกว่าการทำรายเดี่ยว ซึ่งอาศัยที่ตั้งทำเลที่เหมาะสมตามลำน้ำคลองท่าทอง ดำเนินธุรกิจเลี้ยงปลากะพงขาวในกระชัง ซึ่งปัจจุบันมีสมาชิก 20 ครัวเรือน เลี้ยงปลากะพงขาวในกระชัง 2-8 กระชัง เกษตรกรเรียนรู้การเลี้ยงปลากะพงในกระชังจากผู้ประสบความสำเร็จที่อำเภอคอนสัก และตำบลท่าทองใหม่ อำเภอกาญจนดิษฐ์ ผ่านการปฏิบัติการเลี้ยงจริงด้วยตนเอง พร้อมทั้งจัดตั้งกลุ่มแลกเปลี่ยนเรียนรู้

กรณีที่ 3 การเลี้ยงสุกร

การเลี้ยงสุกร ใน 2 พื้นที่ ได้แก่ 1. กลุ่มเลี้ยงสุกร อ. บ้านหมี และ อ. หนองม่วง จ. ลพบุรี เป็นกลุ่มรับจ้างเลี้ยงหมูขุนให้กับบริษัท ซีพี และในเครือซีพี รวมทั้งบริษัทเบทาโกร มีการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตจากโรงเรือนระบบเปิดมาเป็นโรงเรือนระบบปิด และส่วนใหญ่มีการจัดทำบ่อแก๊ส ผู้รับจ้างเลี้ยงสุกรเป็นผู้เลี้ยงอิสระ มีความสามารถหลากหลาย แรงจูงใจที่เข้าร่วมเนื่องจากผลตอบแทนทางเศรษฐกิจ แต่การรับจ้างเลี้ยงหมูเกษตรกรลงทุนค่อนข้างสูง ซึ่งในระยะแรกบริษัทช่วยเหลือเงินกู้ธนาคารพาณิชย์ และให้การสนับสนุนวัสดุ อุปกรณ์และทุน เกษตรกรได้รับผลตอบแทนที่ดีในระยะแรก ปัจจุบันเงื่อนไขต่างๆ ได้มีการเปลี่ยนแปลง พร้อมทั้งต้นทุนที่เพิ่มขึ้นเมื่อเกษตรกรต้องการเพิ่มรายได้จึงขยายจำนวนคอก เนื่องจากผลตอบแทนต่อคอกในปัจจุบันต่ำกว่าเดิม ซึ่งมูลเหตุสำคัญของการลดรายได้ เกิดจาก หมูตายในระยะ 1-3 เดือนแรก ลูกหมูผลิตโดยลูกฟาร์มของบริษัทที่มีคุณภาพไม่คงที่ หมูเกิดอาการท้องร่วงในช่วงที่มีการเปลี่ยนอาหารในเดือนแรก และหมูเกิดอาการซ็อก และพบว่าเกษตรกรยังต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีการเลี้ยงหมูของบริษัท ทั้งโรงเรือน พันธุ์ และอาหาร มีบางรายที่ปรับปรุงเทคนิค วิธีเพื่อให้มีการลดต้นทุน และลดมลพิษได้ ในขณะเดียวกัน การบริการภาครัฐยังไม่สามารถตอบสนองให้เกษตรกรมีองค์ความรู้และเทคโนโลยีในการลดต้นทุนการผลิต

2. การเลี้ยงสุกร ต. โมกกลาน ดอนตะโก และโพธิ์ทอง อ. ท่าศาลา จ. นครศรีธรรมราช

มีอาชีพทำนาทำสวนเป็นหลัก แต่สภาพพื้นที่ลุ่มน้ำท่วมทำให้ความเสียหายต่อการทำนาปีและได้ผลไม่คุ้มกับการลงทุน เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนที่นาโดยการทำฟาร์มบนร่องสวนยกร่องปลูกไม้ผล มะพร้าว ยางพารา และเลี้ยงสัตว์ การเลี้ยงสุกรเชิงอุตสาหกรรมได้เข้ามาทดแทนการเลี้ยงแบบดั้งเดิมซึ่งใช้พันธุ์สุกรพื้นเมือง (หมูชี้พั่ว) ตั้งแต่ปี 2541 เป็นต้นมา ปัจจุบันได้พัฒนาการเลี้ยงสุกรแบบฟาร์มปิดเป็นเกษตรพันธะสัญญากับบริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์ ระบบฟาร์มเปิดกับบริษัทเบทาโกร และผู้เลี้ยงอิสระโดยเกษตรกรหญิงมีบทบาทและมีความรู้ทักษะในการเลี้ยงสุกร โดยเฉพาะการผลิตลูกสุกร ทำให้มีทักษะการบริหารจัดการฟาร์ม และตัดสินใจด้วยตนเองได้

กรณีที่ 4 การทำไร่อ้อย

กลุ่มเกษตรกรปลูกอ้อย พื้นที่ 1. บ้านดงดิบ อ.โพธิ์ทอง จ.ร้อยเอ็ด เกษตรกรในพื้นที่มีการทำเกษตรที่หลากหลาย เช่น เลี้ยงวัว มันสำปะหลัง และข้าว โดยมีการปรับเปลี่ยนระบบการปลูกอ้อยที่มีข้าวแทรกในที่ว่างในช่วงที่อ้อยอายุยังน้อย ซึ่งเกษตรกรมีรวมกลุ่มกันจากการผลักดันของโครงการในปี 2549 โดยมีการทำกิจกรรมเพื่อ

สร้างความเข้มแข็งให้กับกลุ่ม เกษตรกรหญิงมีความกระตือรือร้นและมีศักยภาพที่จะทำเรื่องการปรับปรุงบำรุงดิน ซึ่งเป็นประเด็นที่มีความสำคัญอันดับแรกของหมู่บ้าน เกษตรกรปลูกอ้อยส่งโรงงานน้ำตาลในพื้นที่ใกล้เคียงโดยมีตัวแทนกลุ่ม ทำสัญญารับโคเวต้าโดยตรงกับบริษัท และนำมาจัดสรรให้กับสมาชิกกลุ่ม โดยสมาชิกกลุ่มจัดการการผลิตเองและแลกเปลี่ยนความรู้กับเพื่อนบ้าน ส่วนการจ้างแรงงานหาได้ในพื้นที่

2. เกษตรกรผู้ปลูกอ้อย ต. มะนาวหวาน อ. พัฒนานิคม จ. ลพบุรี

ระบบเกษตรหลากหลาย ได้แก่ การปลูกอ้อย ข้าวโพด มันสำปะหลัง เลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ และรับจ้าง มีการรวมกลุ่มจากการเข้าร่วมโครงการซึ่งยังไม่มีโครงสร้างกลุ่มที่ชัดเจน เกษตรกรปลูกอ้อยในพื้นที่ตัวเองหรือพื้นที่เช่า และตกลงเป็นลูกไร่กับเจ้าของโคเวต้า (ตัวแทนในพื้นที่ซึ่งรับโคเวต้ามาจากโรงงานน้ำตาลในพื้นที่ใกล้เคียง) การจัดสรรโคเวต้าให้กับเกษตรกรในพื้นที่และการกำหนดตัดอ้อยขึ้นอยู่กับตัวแทนในพื้นที่ มีการเปลี่ยนแปลงได้บ้างตามสถานการณ์ฝน เนื่องจากในพื้นที่มีการปลูกอ้อยทั้งแบบอาศัยน้ำฝนและใช้น้ำจากบ่อขุด ระบบปลูกเกษตรกรรับผิดชอบในช่วงระยะเวลาการปลูก ส่วนการเก็บเกี่ยวเป็นความรับผิดชอบของเจ้าของโคเวต้า โดยในการทำไร่อ้อยนั้น มีการใช้เครื่องจักรเฉพาะในช่วงเตรียมดิน ส่วนในการเก็บเกี่ยวยังใช้แรงงานคน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นแรงงานรับจ้างนอกพื้นที่ โดยเฉพาะจากภาคอีสาน ซึ่งแรงงานเหล่านี้เจ้าของโคเวต้าเป็นผู้ติดต่อและดูแล

กรณีที่ 5 การปลูกข้าวโพด

กลุ่มปลูกข้าวโพดหวาน ต. ธารเกษม อ. พระพุทธบาท จ. สระบุรี เป็นกลุ่มผู้ผลิตที่เข้มแข็ง มีการรวมกลุ่มมาประมาณ 3 ปี สมาชิกกว่า 100 คน ได้รับการสนับสนุนอย่างดีจากเจ้าหน้าที่ในพื้นที่และจังหวัด ในการดำเนินกิจกรรมกลุ่มเพื่อปลูกข้าวโพดหวานส่งโรงงาน เนื่องจากประธานกลุ่มมีทักษะในด้านการจัดการ การเจรจาต่อรองกับบริษัท และการตัดสินใจวางแผนการผลิต รวมถึงความสามัคคีของสมาชิก ทำให้กลุ่มดำเนินกิจกรรมตกลงโคเวต้าขายข้าวโพดให้กับบริษัท 3 บริษัทในพื้นที่ใกล้เคียงได้ในปริมาณที่แน่นอน แม้จะไม่มีการทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษร จำหน่ายในปริมาณที่มากกว่าโคเวต้าที่ตกลง ความสามารถในการควบคุมคุณภาพผลผลิตและการวางแผนจัดการเพื่อให้ได้ปริมาณสอดคล้องกับความต้องการของบริษัท และกำลังการผลิตของสมาชิกพร้อมกับการจัดการดินและน้ำอย่างเหมาะสม เพื่อให้เกษตรกรสมาชิกมีรายได้ที่เป็นธรรมและเพียงพอต่อการใช้จ่าย ทำให้กลุ่มประสบความสำเร็จและดำเนินกิจการได้อย่างยั่งยืน กลุ่มมีการเรียนรู้ร่วมกันเพื่อพัฒนาพื้นที่ปลูก การคัดเลือกพันธุ์ กล่าวคือ สมาชิกมีการสังเกตและพิจารณาความเหมาะสมของเมล็ดพันธุ์ที่ใช้กับช่วงเวลาที่เหมาะสมในการปลูก จากความต้านทานโรคและปริมาณผลผลิต และยังมีโอกาสได้แลกเปลี่ยนความรู้กับนักวิชาการที่พัฒนาพันธุ์ข้าวโพดหวาน นอกจากนี้ได้มีการนำเครื่องจักรมาใช้เพื่อลดการใช้แรงงานในกระบวนการผลิต เช่น เครื่องหยอดเมล็ด รวมถึงการผลิตข้าวโพดหวานแบบปลอดภัย

สรุปและข้อเสนอแนะ

1. ระดับความสัมพันธ์องค์กรระหว่างเกษตรกรกับบริษัท

กรณีศึกษาระบบการผลิตพืช สัตว์ และประมง รวม 5 ประเภท ได้แสดงให้เห็นระดับความสัมพันธ์ระหว่างเกษตรกรกับผู้ประกอบการแตกต่างกันภายใต้บริบทของเกษตรพันธะสัญญา กล่าวคือความเป็นอิสระของเกษตรกรและการมีศักยภาพที่พัฒนาตนเองได้ถ้ามีการสนับสนุนและชี้แนะ รวมถึงข้อมูลข่าวสารด้านการผลิต จากภาครัฐอย่างเหมาะสมเป็นสิ่งสำคัญที่ยังข้อจำกัด ในขณะที่เดียวกันเทคโนโลยีการผลิตด้านไก่ สุกร และประมงน้ำจืด ภาครัฐมีโอกาสสร้างทางเลือกให้เกษตรกรน้อย เทคโนโลยีส่วนใหญ่เป็นของภาคเอกชน เกษตรกรบางรายที่สามารถเรียนรู้

และปรับใช้อย่างเหมาะสมสามารถพัฒนาตนเองเป็นผู้เลี้ยงมืออาชีพ ซึ่งบริษัทจะใช้เป็นแหล่งเรียนรู้และประชาสัมพันธ์ความสำเร็จของระบบเกษตรพันธะสัญญา เกษตรกรมืออาชีพเหล่านี้ซึ่งมีจำนวนไม่มาก สามารถสร้างผลตอบแทนสูงเช่นเดียวกัน เช่น กรณีผู้เลี้ยงสุกรให้กับบริษัทในเครือเจริญโภคภัณฑ์ที่ อ.เมือง จ.ลพบุรี ระบบการเลี้ยงปลาที่บึงในกระชัง เป็นระบบที่เกษตรกรต้องพึ่งพิงบริษัทเอกชนมากที่สุดในระบบ ส่วนระบบพืช ข้าวโพดหวาน ภาคกลาง มีลักษณะพึ่งพาและผลประโยชน์เท่าเทียมกันพอสมควรระหว่างเกษตรกรกับผู้ประกอบการ

ในการทำเกษตรมีสัญญาพบว่า การจัดการในรูปแบบกลุ่ม ให้ผลในทางบวกต่อบริษัท โดยเฉพาะกรณี การแลกเปลี่ยนข่าวสาร และส่งข้อมูลจากบริษัทถึงเกษตรกร นอกจากนี้บริษัทลดต้นทุนความเสี่ยงด้านแรงงานเนื่องจากเกษตรกรสามารถจัดการแรงงานเพียงพอต่อการเก็บเกี่ยวและจัดการเพื่อลดความเสี่ยงจากการจัดการผลผลิต ซึ่งทำให้บริษัทสามารถประเมินผลผลิตและปริมาณที่ชัดเจนในการตลาด แต่อย่างไรก็ตามความแตกต่างดังกล่าวกับไม่ได้รับการจัดการหรือใช้เป็นแนวทางในการจัดการในเกษตรกรที่อื่นๆ หรือการให้แรงจูงใจหรือผลลัพธ์ที่แตกต่างซึ่งบริษัทได้รับผลประโยชน์ตามเป้าหมาย ซึ่งพบในกลุ่มผลิตข้าวโพดหวาน จ. สระบุรี

2 ความยืดหยุ่นในการใช้ปัจจัยการผลิตและเทคโนโลยีการผลิต

ซึ่งพบว่าโดยส่วนใหญ่เกษตรกรอยู่ในสถานะที่เป็นเบี้ยล่างและมีความยืดหยุ่นน้อยเมื่อเข้าสู่วงจรเกษตรพันธะสัญญา โดยเฉพาะการเลี้ยงไก่ สุกร และประมงน้ำจืด ซึ่งเกษตรกรต้องพึ่งพิงพันธุ์สัตว์ พันธุ์ปลา เวชภัณฑ์ และอาหารที่ผลิตโดยบริษัทหรือบริษัทในเครือ เกษตรกรทางเลือกน้อย ถึงแม้ว่าจะมีโดยส่วนใหญ่เกษตรกรพันธะสัญญาสิ่งก่อสร้างแรงจูงใจให้กับเกษตรกรที่เข้าร่วมกับเกษตรพันธะสัญญาในรูปแบบเครดิตปัจจัยการผลิต ซึ่งทำการหักค่าใช้จ่ายหลังรับส่งผลผลิต

3. หลักประกันความเสี่ยง

หัวใจที่สำคัญของการทำเกษตรพันธะสัญญาพบว่าต้องประกันความเสี่ยงสำหรับทั้งผู้ซื้อและผู้ผลิต ผู้ซื้อสามารถกำหนดชนิดของสินค้าที่ต้องการล่วงหน้าได้ แต่อย่างไรก็ตามเกษตรกรก็ยังมีเผชิญความเสี่ยงด้านการผลิตสินค้าเนื่องจากปัจจัยต่างๆ เช่น ด้านกายภาพ ด้านสภาพอากาศที่แปรปรวน ราคาของอาหารสัตว์ที่เพิ่มขึ้น การจัดสรรโควต้าให้เกษตรกรในกรณีที่ผ่านมาพ่อค้าตัวแทน แต่อย่างไรก็ตามการผลิตพันธะสัญญาลดความเสี่ยงในการที่เกษตรกรต้องหาตลาดเอง เกษตรกรส่วนใหญ่ได้รับราคาที่กำหนดคงที่กับบริษัท แต่ในบางกรณีก็พบว่ามีความไม่แน่นอนอนในด้านการผลิตต่อเนื่อง เช่นกรณีสัตว์ ไก่ ปลาในกระชัง ซึ่งบริษัททำสัญญาปีต่อปี นอกจากนี้ยังรวมถึงความเสี่ยงที่เกิดจากเทคโนโลยีของบริษัทและการผูกขาดอาหารสัตว์กับบริษัทของการผลิตสุกร การเลี้ยงปลาจากบริษัทที่ควบคุมด้านราคา ซึ่งไม่มีกรกล่าวถึง และไม่มีการทำการสนับสนุนให้เกิดการวิจัยควบคู่การทำงานร่วมกับบริษัท

ถึงแม้บริษัทจะกำหนดให้มาตรฐานสินค้าปริมาณแตกต่างกัน แต่ไม่ได้ทำให้เกษตรกรได้รับผลประโยชน์เพิ่มขึ้น บางกรณีถูกเอาเปรียบ เช่น การนำไก่ที่ไม่ได้มาตรฐานให้เกษตรกรเลี้ยง ทำให้ต้องยืดระยะเวลาของการเลี้ยงและเสียค่าใช้จ่ายของอาหารเพิ่มขึ้น อย่างไรก็ตามในหลายกรณีศึกษา เช่น การเลี้ยงปลาในกระชังในพื้นที่ จ.บุรีรัมย์และ สุราษฎร์ธานี ที่เกษตรกรสามารถสร้างทางเลือกโดยการรวมกลุ่มจัดซื้อเพื่อลดต้นทุนด้านปัจจัยการผลิต

4. การพึ่งพิงด้านแรงงาน

เกษตรพันธะสัญญาที่มีความต้องการแรงงานสูง เช่นระบบการผลิตอ้อย เกษตรกรรายย่อย ไม่สามารถดำเนินการได้ตามกำหนด และไม่มีความสามารถรับภาระแรงงานจ้างได้ จำเป็นต้องตัดสินใจเลิกปลูกอ้อย ในบางพื้นที่บริษัท โรงงานน้ำตาลได้จัดหาแรงงานจ้างมาช่วยเสริมในช่วงฤดูตัดอ้อย

5. การเจรจาต่อรอง

การเลี้ยงสัตว์และปะมงในระบบเกษตรพันธะสัญญาในรูปแบบต่างๆนั้นไม่ปรากฏว่าเกษตรกรจะสามารถต่อรองกับบริษัทได้ ถึงแม้ว่าเกษตรกรจะมีความใกล้ชิดกับพนักงานของบริษัท โดยเฉพาะการเลี้ยงไก่และสุกร ซึ่งพนักงานสัตวบาลของบริษัทได้ติดตามการดำเนินงานของเกษตรกรอย่างใกล้ชิด แต่กรณีการกำหนดคุณภาพและราคาของผลิตภัณฑ์ขึ้นอยู่กับหน้าที่ฝ่ายการตลาด ซึ่งกฎเกณฑ์คุณภาพและการกำหนดราคา เกษตรกรไม่ได้รับคำอธิบายจากบริษัทอย่างชัดเจน การเจรจาต่อรองเกิดขึ้นเมื่อเกษตรกรสามารถพัฒนาตนเองเป็นผู้ผลิตมืออาชีพและมีการรวมกลุ่มโดยทำสัญญากับบริษัทระดับกลุ่ม ไม่ใช่ระดับบุคคล ดังเช่นในกรณีระบบการผลิตข้าวโพดหวาน ตำบลธารเกษม อ. พระพุทธบาท จ. สระบุรี

สรุปโดยจากงานวิจัยพบว่าระบบการผลิตของเกษตรกรต้องลงทุนเอง ถูกกำหนดมาตรฐานโดยบริษัท เช่น โรงเรือนเลี้ยงไก่แบบปิดต้องใช้จ่ายลงทุนในการสร้างโรงเรือนถึง 300,000 บาทต่อหลัง รวมถึงระบบไฟฟ้าที่ใช้ในการเลี้ยงไก่ไข่ ซึ่งเป็นภาระของเกษตรกร ซึ่งในที่สุดเกษตรกรรายย่อยที่มีทรัพยากรจำกัดก็จำเป็นต้องล้มเลิกเนื่องจากลงทุนสูง เป็นต้น อย่างไรก็ตามเกษตรกรหลายพื้นที่ได้พยายามรวมกลุ่มเพื่อต้องการซื้อปัจจัยการผลิตในราคาที่ต่ำกว่าท้องตลาด สำหรับอ้อยโรงงานเป็นระบบประกันราคา เกษตรกรได้รับสินเชื่อรายปฎีและสารเคมีจากโรงงานน้ำตาล เป็นลักษณะพึ่งพาซึ่งกันและกัน แต่การจัดสรรประโยชน์ของเกษตรกรได้รับจากการจำหน่ายอ้อยน้ำตาลเท่านั้น ยังไม่ครอบคลุมผลิตผลมูลค่าเพิ่มจากการแปรรูปอ้อย เช่น Ethanol เป็นต้น

ข้อเสนอแนะ

1. การเลี้ยงไก่และสุกร ในระบบเกษตรพันธะสัญญา เกษตรกรลงทุนสูงด้านโรงเรือนและกระบวนการเลี้ยง ซึ่งจำเป็นต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีของบริษัท เป็นการผูกขาดทั้งระบบ เกษตรกรมีสถานะเป็นลูกจ้าง โดยที่บริษัทไม่ต้องรับผิดชอบสวัสดิการต่างๆ ดังเช่น แรงงานในระบบ การวิเคราะห์ห่วงโซ่มูลค่า (value chain) ของระบบการผลิตและการแปรรูปตั้งแต่การผลิตในฟาร์มจนถึงผู้บริโภค จำทำให้เข้าใจและแก้ไขระบบการจัดสรรประโยชน์หรือการกำหนดผลตอบแทน แก่เกษตรกรที่เป็นธรรมได้
2. ทูทางสังคมมีความสำคัญต่อเกษตรพันธะสัญญาทั้งเกษตรกรและบริษัท ดังตัวอย่างกรณีการรวมกลุ่มของเกษตรกรปลูกอ้อย จ. ร้อยเอ็ด กลุ่มเลี้ยงปลาในกระชัง จ. ร้อยเอ็ด และ จ. บุรีรัมย์ กลุ่มปลูกข้าวโพดหวาน จ. สระบุรี โดยเฉพาะการรวมกลุ่มเพื่อเกิดประโยชน์ที่ต่อรองกับบริษัท และการรวมกันจัดการปัจจัยการผลิตร่วมกัน ซึ่งนภาภรณ์และพิสมัย (2547) ได้ชี้ให้เห็นความสำคัญของ ทูทางสังคมในวิถีการผลิตแบบเกษตรกรรมเพื่อการยังชีพ มาสู่สภาพสังคมทันสมัย ที่มีวิถีการผลิตเพื่อการค้าภายใต้แนวคิดแบบทุนนิยม การเอาตัวรอดของชุมชนเกษตรดั้งเดิมที่แสดงให้เห็นความมี "ทุนเดิม" ทั้งที่เป็นทุนธรรมชาติ ทุนความรู้ ทุนมนุษย์ และทุนทางสังคมและการปรับเปลี่ยนทุนชุมชน (Community capital) ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในระบบสังคมโลก จากผลกระทบที่ชุมชนได้รับเมื่อถูกกระแสแห่งการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยเข้ากระทบต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตของชุมชน การจะดำรงอยู่ด้วยทุนเดิมตามลำพัง อาจทำให้ชุมชนไม่สามารถดำรงอยู่ได้หรือเกิดภาวะล่มสลายไปในที่สุด หากการปรับตัว การพลิกฟื้น และการประยุกต์ทุนเดิมและการสร้างทุนใหม่ขึ้นมาให้สอดคล้องกับบริบทที่เปลี่ยนแปลง ย่อมทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ในสังคมได้อย่างไม่เสียเปรียบ รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง และสามารถสร้างทางเลือกในการดำรงชีวิตของตนเองได้อย่างมีศักดิ์ศรี และนำไปสู่การสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนได้สืบเนื่องต่อไป

3. ระบบเกษตรพันธะสัญญา ปัจจุบันมีผู้ที่เกี่ยวข้องเพียง 3 หน่วย ได้แก่ บริษัทผู้ประกอบการ เกษตรกร และสถาบันการเงิน บทบาทของเจ้าหน้าที่รัฐมีน้อยมาก ในกรณีของการเลี้ยงสัตว์ เจ้าหน้าที่ปศุสัตว์มีหน้าที่หลักตรวจสอบมาตรฐานของโรงเรือนและสภาพแวดล้อมของการประกอบการเพื่อลดความเสี่ยงจากการแพร่กระจายของโรคสัตว์ เกษตรกรพึ่งเทคโนโลยีการผลิตของหน่วยงานรัฐให้ก้าวทันกับหน่วยงานของเอกชน จะช่วยเพิ่มทางเลือกของการจัดการแก่เกษตรกร
4. เกษตรกรเข้าสู่ระบบเกษตรพันธะสัญญา ในระยะแรกได้รับการชักจูงพร้อมทั้งข้อเสนอทางด้านสินเชื่อ (วัสดุการผลิต) การติดต่อแหล่งเงินทุน (ผ่านธนาคาร) ความมั่นคงทางตลาดและราคาประกัน เกษตรกรไม่มีความพร้อมแต่เข้าร่วมเนื่องจากไม่มีทางเลือกทางธุรกิจที่ดีกว่า สถาบันการเงิน เช่น ธกส ไม่สามารถที่ให้บริการด้านข้อมูล พร้อมทั้งการวิเคราะห์ผลตอบแทนการลงทุนแก่เกษตรกร เกษตรกรตัดสินใจโดยได้รับข้อมูลเพียงฝ่ายเดียวจากภาคเอกชน จนทำให้เกิดปัญหาการขาดทุนตามมาภายหลัง ดังนั้นระบบการบริการด้านการลงทุนการเกษตรเชิงพาณิชย์ เช่นในกรณีทางเกษตรพันธะสัญญา หน่วยงานภาครัฐทั้งฝ่ายสินเชื่อ จำเป็นเป็นต้องปฏิรูปการทำงานพัฒนาระบบการจัดการข้อมูลเพื่อสนับสนุนการตัดสินใจลงทุนของเกษตรกร

คำขอบคุณ

ขอขอบคุณ แผนงานสร้างเสริมสุขภาพแรงงานนอกระบบในภาคเกษตร คณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

เอกสารอ้างอิง

- Glover, D. and K. Kusterer. (1990). *Small Farmers, Big Business: Contract Farming and Rural Development*, Macmillan, London.
- Grosh, B., 1994. Contract farming in African: an application of new institutional economics. *Journal of African Economics*, 3 (2), 231-261.
- Hobbs, J.E. 1996. A transaction cost approach to supply chain management. *Supply Chain Management*, 1(2), 15-27.
- Key, N. and Runsten, D., 1999. Contract farming, smallholders and rural development in Latin America: the organization of agro-processing firms and the scale of out grower production. *World Development*, 27(2), 381-401.
- Little, P.D. and Watts, M.J. 1994. *Living Under Contract: Contract Farming and Agrarian Transformation in Sub-Saharan Africa*. University of Wisconsin Press. 298 pp.
- Patton, M.Q. 1990. *Qualitative evaluation and research methods*, 2nd ed. Sage Publications, Newbury Park, California, 532 pp.
- Roy, E. P., 1972. *Contract farming and economic integration*. Interstate Press, Danville, IL.
- Schwartz, H. and Jacobs, J., 1979. *Qualitative Sociology: A Method to the Madness*. New York, Free Press.

- Segura, F.S. 2006. Contract Farming in Costa Rica: Opportunities for smallholders?. Ph.D. Thesis, Wageningen University, The Netherlands.
- Uphoff, N., 2000. Demonstrated Benefits from Social Capital: The Productivity of Farmer organizations in Gal Oya, Sri Lanka; *World Development* 28 (11) , p. 1875-1890.
- Watts, M. 1990. Peasant Under Contract: Agro-food Complexes in the Third World. In. Bernstein H., B. Crow, M.
- Mckintosh and M. Charlotte, C. Martin (eds), *The food question: profits versus people*. London: Earthscan, p.149-62.
- White, W.F. 1984. Learning from the field: a guide from experience. Beverley Hills [etc.] : Sage
- Wu, B. and Pretty, J., 2004 Social connectedness in marginal rural China: The case of farmer innovation circles in Zhidan, north Shaanxi', *Agriculture and Human Values* 21(1): 81.
- นภาพรณี หะวานนท์ และพิศมัย รัตนโรจน์สกุล 2547. รายงานผลการศึกษาและข้อเสนอแนะโครงการ
ศึกษาวิจัยการเสริมสร้างทุนสังคมเพื่อชุมชนเข้มแข็ง (ฉบับสมบูรณ์). บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิ
โรฒ